

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN: 2149 - 9225

Yıl: 4, Sayı:16, Eylül 2018, s. 174-186

Dr. Öğr. Üyesi. Kasım MÜMİNOĞLU

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü,

ORCID: 0000-0001-6649-4144k.mominov@alparslan.edu.tr

KİŞİLİK OLUŞUMUNDA DİLİN, DİNİN VE AHLAKİ DEĞERLERİN ROLÜ*

Özet

Bugün insanlık âleminin bulunduğu veya ulaştığı noktadan bakıldığında, düşünceye, bilgiye, rasyonel düzenlemelere, makul değişim ve gelişmelere açık olan insan ve onun oluşturduğu toplum Hz. Adem'den bugüne kadar önemli ölçüde ilerleme göstermekle beraber kimi zaman siyasal, toplumsal ve bireysel sebeplerden dolayı ilerleme göstermekten aciz kalmış veya aciz bırakılmış olduğu da bir gerçektir. Bu bakımdan üzerinde durmayı planladığımız bu konudaki kavramlar her ne kadar her biri kendi başına birer apayrı konularmış gibi gözüke de, bir bütün olarak ele alındığında bir biriyle sıkı ilişki içerisinde olduğu görülecektir. Öyle ki pek çok düşünürler konuya çeşitli bağlamlarda yaklaşmışlardır. Elbette bir psikoloğun, sosyoloğun veya siyaset bilimcinin yazdıkları kendi çerçevesinde bir anlam ifade eder. Fakat yaşam bir bütündür ve insan toplumda yaşar toplumla kendisini var kılar. Toplum da tıpkı bir birey gibi, varlığını ilişkilerle bir sözleşme üzerinde inşa eder ve emniyet altına alır. Başka bir ifadeyle birey bir topluma ihtiyaç duyduğu gibi toplum ve onu oluşturan bireyler de kendi aralarında iyi bir ilişkiye ihtiyaç duyarlar. O bakımdan bütün bunların gerçekleşebilmesi için evvela kişiyi kişi yapan, toplumu gerçek gelişmiş medeni toplum yapan, dil ve ahlaki değerlerin rolünün ve öneminin yeniden ele alınması gerektiğini düşünüyorum.

Anahtar Kelimeler: Ahlak, dil, kişilik, toplum ve ahlaki değerler

---

* Bu makale, 2014 yılında Azerbaycanda yapılmış "International Symposium on Culture and Identity in the Perspective of 21th Century, Khazar University, 26-28 May, 2014, Azerbaijan" sempozyumdaki konuşma metnimden türetilmiştir.

THE ROLE OF LANGUAGE, RELIGION AND MORAL VALUES IN THE FORMATION OF PERSONALITY

Abstract

Today, considering the current and the reached point of humanity, it can be clearly seen that the human being who embraces ideas, knowledge, reasonable transitions and developments and the society which were created by human being have significantly advanced from the age of Prophet Adam up to now; however, it is also a fact that, sometimes such an advance could not be achieved for some political, social and individual reasons. In this regard, the concepts of this field on which we plan to concentrate may seem different issues; yet, it can be seen that they have close relationships with each other when they are discussed as a whole. It is in this manner that, many thinkers have approached to this subject within a variety of contexts. It goes without saying that; things, which a psychologist, sociologist or political scientist put forward, make sense in their own context. On the other hand, life is a whole and human being lives in a society and makes himself exist through society. Society, just as an individual, builds its own existence and secures itself through the relationships built on a contract. In other words, as much as individuals need a society; society and its individuals need a good policy too. In order to realize all the aforementioned, I believe that it is necessary to reconsider the role and importance of the language and moral values which are the basis of human beings, turn a society into a true, advanced civilization.

Keywords: Moral, language, personality, community, and moral values

Giriş

Böylesine geniş konuya bu kadar kısa yazı çerçevesinde tatmin edici bir cevap bulmanın kolay olmadığı herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Her şeyden önce, tarihi mirasımızda yatan kültür, dil, din ve ahlaki değerlerimizin önemli bir kısmı, henüz ilmi usullerle tahlil ve tenkit edilmemiştir. Bunun birçok sebebi vardır. Tarihsel süreci incelediğimizde, kimi toplumlarda bu doğrudan dile yapılan müdahale, kimilerinde ise düşünce biçimine, diğer bir ifadeyle inancı ve ahlaki değerlerine yapılan çeşitli müdahalelerle kendisini göstermiştir ve göstermeye devam etmektedir. Buna insanlığın başından geçirmiş ve halen de geçirmeye devam etmekte olduğu savaşlar örnektir. Nitekim birçok savaşların, arkasından maalesef toplumlar için sözünü ettiğimiz anlamda olumsuz etkileri olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Konuyu bu açıdan ele alırken dilin, dinin ve ahlaki değerlerin rolünü kişilik, toplum üzerindeki ilişki boyutunu da kısaca açıklamaya çalışacağız.

Dilin önemi

Dil bir iletişim aracı olmakla birlikte, geniş anlamda dil, bir insanın, toplumun var olma koşuludur da. Çünkü dil, bütün insanlar için ortak olan bir bilgi alanı oluşturur ve o alanı nesilden nesile yine dil yoluyla aktarır.

Dil ile varlık arasında sıkı ve derin bir ilişki vardır. Biz varlığa dil ile nüfuz ederiz ve var olanlar arasındaki ilişkiyi de dil ile belirleriz. Çünkü dil, “varolan şeyleri adlandırarak, onların “nelik”lerinin bilinmesini sağlayarak” kendisi ile diğer varlık alanları arasındaki ilişkiyi kurmaktadır (Mengüşoğlu, 1983: 246). Bir dil, varlığa ne derece nüfuz ediyor ve varolanlar arasındaki ilişkileri ne oranda belirliyorsa, o dil o oranda da gelişmiş demektir. Felsefe tarihinde de, dilin iletişim aracı olmanın ötesinde işlevsel gücü filozofların ilgisinden uzak kalmamıştır. Herakleitos’ta *logos*, hem her şeye hükmeden evrensel yasadır; hem de evrenin dilidir. Bu bakımdan *logos*a katılma ya da *logos*tan pay alma düşüncesi üzerine kurulu Eski Yunan kültüründe dil ile varlığın birbiriyle uyumu temel sorun olarak görülmüştür. Zenon dil ve düşünce arasındaki ilgi ve bağlılığa dikkat çekerek düşüncenin nasıl söz kalıbı içinde gerçekleştiğini, dil ile düşüncenin nasıl ayrılmaz şekilde birbirlerine bağlandıklarını araştırmıştır (Birand, 1964: 94). Öyle ki bu sorun, Platon ve Aristoteles’in varlığın yasaların ile düşüncenin yasaları arasındaki ilişkiye yoğunlaşmalarına neden olmuştur. Platon’un “Kratylos” diyalogu dilin önemini anlamaya yetecek kadar örneklerle doludur. Diyalogun ele aldığı en önemli konu adların öğrenilmesi ve öğretilmesidir. Nitekim bir şeyin adının bilinmesini o şeyin kendisinin bilinmesini mümkün kılar. Dolayısıyla dil, anlam ve doğruluk bakımından da ele aldığımızda “Kratylos”un önemi bir kez daha karşımıza çıkmaktadır (Platon, 2010: 191,193). Eski Yunan düşüncesinde Platon ve Aristoteles’le birlikte son biçimine kavuşan *dil*, *düşünce* ve *varlık* arasında uygunluk gören anlayış İslam düşüncesinde de Farabi tarafından geliştirilerek toplum felsefesine aktarılır (Yıldız, 2012: 93-120). Dil, düşünce ve varlık arasındaki ilişki Modern döneme kadar klasik anlamda ele alındığını görüyoruz. Konumuz kişilik, toplum ve siyasetin oluşumunda dil ve ahlaki değerlerin rolü olduğundan dil ve dilbilim problemi üzerinde durmak istemiyorum. Fakat konunun derinliğinin anlaşılması açısından iki cümle ile değinecek olursak, İslam dünyasında dil problemiyle ciddi bir şekilde ilgilenme Basra ve Kufe okulunun çalışmalarıyla bununla birlikte Halife Me’mün (öl.H.215/M.830) döneminde tercüme faaliyetlerinin hızlanmasıyla birlikte Ebu el Hayyan, Sirafi gibi düşünürlerin çabaları çok önemli olduğu da unutulmamalıdır (Altunya, 2003: 18-30).

Batı dünyasında *dil*, *düşünce* ve *varlık* arasındaki ilişkisinin en iyi ifadesini şüphesiz Heidegger’in “Hümanizm Üzerine Mektuplar” adlı çalışmasında görüyoruz. Heidegger’e göre dil varlığın evidir. “Düşünce, varlığın insanın özüyle ilişkisini tamamlar, ancak bu ilişkiyi meydana getirmez. Düşünce onu sadece, zaten kendisine varlık tarafından verilmiş bir şey olarak varlığa sunar.” (Williams, 2005: 150). Heidegger’in dili bu şekilde önemsemesinin ardında aslında anlam sorunu yatmaktadır. Bilen’in ifade ettiği Heidegger, idealizme ve öznelliğe düşmeden özne-nesne karşıtlığını aşmanın yolu olarak “özne ile yüklem”i birbirinden ayırmadan, varlık üzerinde konuşabilmenin imkânından hareket etmektedir. Heidegger’in çıkış noktası, bu yüzden “varlık” kavramının fenomenolojik tahlilidir. Şimdi “varlık” kavramı mantıkta en azından geleneksel Aristoteles mantığında nesnelere hakkında bilgi edinmeyi veya konuşmayı mümkün kılan kategorilerin kaynağıdır. Çağdaş felsefede Kant, bunları düşüncenin kategorileri olarak ifade etmiş olmakla birlikte, kategoriler, varlıklar arasındaki ilişkileri kurmanın imkânları olarak yerini korur. Bir şey hakkında, ondan ya töz ya da bir nitelik, nicelik vb. olarak söz edebiliriz; daha doğrusu, konu ile yüklem arasında kurulan ilişkiler bu kategorilerden birine girer

(Bilen, 2007: 121). Heidegger "varlık" kavramının tahlilini "varlık nedir?" sorusunu kendisine sorun yaparak bu sorunu anlama problemine taşımıştır. Çünkü insan "varlık nedir" sorusunu kendisine yöneltmiş olduğu takdirde o insanda varlık hakkında ön bilgi var demektir. Heidegger için bu ön bilginin kesinliğe ulaşması problemi aynı zamanda ontoloji ve varlıkbilim dediği alanın konusudur ve Heidegger'in asıl amacı da, bu temel ontolojinin kurulmasıdır (Bilen, 2007: 123). Çünkü anlam bu sayede çözülmüş olacaktır. İnsan var olmanın ve varlık'ın anlamını bu varoluş kiplerinde bulacaktır.

Mathesis'e göre klasik çağın bu epistemolojik çerçevesi XIX. yüzyıldan itibaren parçalanmış; Descartes'ın ya da Leibniz'in döneminde, bilginin felsefi bir düşünce halinde evrenselleştirilmesinin özel bir düşünce biçimini gerektirmeyeceği konusunda, bilgi ile felsefenin karşılıklı şeffaflıkları tam iken, Kant'tan itibaren durum değişmiştir. Batı epistemisi XVIII. yüzyılın sonunda klasik dönemi bitirip Modern dönemi başlatacak olan döneme geçmiştir. Bu dönemde dil, düşünce ve varlık yerini artık emek, hayat ve dil üzere üç pozitiflik ya da deneysellik alanı almıştır. Foucault'yla birlikte, dilin temsil yetkisi sorgulanır hale gelmiştir (Urhan, 2000: 135). Öyle ki Modern dönem, dilin bu temsil kapasitesinin reddetmesiyle birlikte aslında kendi öz tarihinin geleneksel temellerini de reddetmiş bulunuyordu. Esasında bizim de bu noktaları irdeleyerek bir kişiliğin oluşumunda veya bir toplum hayatının gidişatını etkileyecek düzeyde dönüşümlerin gerçekleştirilmesindeki en önemli faktörler olan dil ve ahlaki değerleri sorgulamaya çalışmaktır. Modern dönem getirdiği kolaylıklar yanında bir o kadar da zorlukları beraberinde getirdiği gerçektir. Çünkü Modern dönemin yarattığı kişilik olsun, toplum olsun veya yürüttüğü siyaset olsun, birçok noktada hakikatten uzak kalmıştır. Kanaatimce bu uzak kalmaya sebep modern hayata geçerken dilimizin ontolojik yapısını oluşturan ahlaki ve dini değerlerden kendimizi mahrum bırakmamız olmuştur. Bunun neticesinde karşı karşıya kaldığımız pek çok ictimai problemin çözümü zorluklara sürüklendi, böylece modernleşme dini ve ahlaki değerlerden beslenemediği gibi dini ve ahlaki değerleri yaşatmaya çalışan yaşam ise modernleşmenin getirdiği kolaylıklardan beslenme imkânını elde edememiştir. Meseleye bir de din ve ahlaki değer açısından yaklaşırsak konuyu bütünlüğü ile kavrayabileceğiz.

Ahlaki Değerler

Ahlaki değerlerin öneminden söze başlamadan önce, ahlakın kaynağı üzerine kısaca eğilmek konumuza aydınlık getirecektir. Bu bakımdan ahlakın kaynağı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunların içinde, felsefe tarihinde en bariz olan din-dışı ve din ile yapılan temellendirmelerden söz etmek mümkündür. Ahlâk kelimesinin kendisinden türetildiği Arapça "hulk" (veya huluk) kelimesi ile İngilizce'de ahlâk karşılığında kullanılan "moral" kelimesinin türetildiği Latince "moralis" kelimelerinin anlamları birbirine yakınlık gösterir. Gerek Arapça hulk, gerekse Latince moralis kelimesinin her ikisi de "huy, karakter, hâl ve hareket tarzı" gibi mânâlara gelir (Koca, 2016: 121-135).

Felsefe tarihinde ahlakın tarihsel seyrine kısaca göz attığımızda da bu iki grup temellendirmenin esaslı olduğu görülür. Antik Yunanda mutluluk ahlakı, Orta Çağ'da teolojik ahlak, Aydınlanma ve Modern dönemde akli merkeze alan, doğalcı, özgürlükçü veya Kantçı anlamda ifade edecek olursak ödev ahlakı şeklinde izah edebiliriz. Ahlak toplumdan topluma az çok

farklılıklar gösterse de idealde evrenseldir. Ahlak konusu oldukça geniş olduğundan tüm bu konulara ayrıca değinmek yerine genel olarak değinmeyi uygun buluyorum.

Ahlâk ile değer arasında sıkı bir ilişki vardır. Bütün ahlâk hükümleri aynı zamanda birer değer hükmüdür (Bolay, 2007: 14-19). Ahlâkî değerler insan ve toplum için vazgeçilmez temel değerlerdir. Zira insan, düşünce ve davranışları hakkında değerlendirmede bulunurken, iyi veya kötü yargısına ancak ahlâkî bilgi ve duyarlılıkla ulaşabilir. Bütün semavî dinlerin geliş nedeni, iyi insan yetiştirmektir. Bu bakımdan son din İslâm'ı iyi insan yetiştirme projesi olarak değerlendirmek de mümkündür (Altıntaş, 2009: 86). Dinî ve ahlâkî değerler de eski ve yeni tüm toplumlarda var olan ve dikkate alınan değerlerdendir. Zira toplumda insanî değerlere dayalı bir hayat düzeni ancak din, ahlâk ve hukuk tarafından konulan değerlerle sağlanabilir. Din, ahlâk ve hukuk tarafından konulmuş olan “günah”, “ayıp” ve “yasak” gibi değerler, adeta insanın özgürlüğünü belirleyen sınır taşları konumundadır. Bu bakımdan insanların huzur ve güven içinde yaşamaları ahlâk, din ve hukukun ortaya koyduğu düzenlemelerle mümkün olabilir. Ahlaki içerikten yoksun bir hukuk düşünülemeyeceği gibi, mevcut ahlak sistemleri ile çatışan bir hukuk da çatışmanın şiddeti ve boyutları nispetinde fonksiyonel olmaktan uzaklaşır. Hukukun aslında ahlaki destekleyici hatta yaşanılır kılma gibi bir özelliği vardır. (Kiraz, 2007: 39). Öyleki iyi ve erdemli insan olmanın yolu, ahlâkî değerlerin yaşanmasına ve yaşatılmasına bağlıdır.

Bireylerin ve toplumların çöküntüye uğraması, ahlâkî çözülmenin ve ahlâkî değerlerden uzaklaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Yine ahlâkî değerlerin yitirildiği bir yerde, temiz bir toplumdan söz etmek güçtür. Öyle görülüyorki Batı ülkelerinde ve ülkemizde yapılan araştırmalarda çoğu düşünürlerin kanaati bu yöndedir. Örneğin, M. İkbâl'in “Benliğin Sırları”, M. Akif Ersoy'un, “Safahat (1911)”, “Fatih Kürsüsünde (1914)”, W. Cantwel Smith'in “Modern Tarihte İslam”, M. S. Aydın'ın “İslam'ın Evrenselliği (2000) adlı eserlerinde ve yine birçok düşünürlerin değerli çalışmalarında söz konusu düşünceleri ileri sürdüklerini görmek mümkündür ki hemen hemen hepsi ahlak değerlerin önemine dikkat çekmiştir. Şu halde bireylere dinî ve ahlâkî değerlerin kazandırılması, din ve ahlâk eğitimi ve öğretimi oldukça önem arz etmektedir. Çünkü din ve ahlaki değerlerin eğitim yoluyla kazandırılması bir varoluşsal önemi dile getirmektedir (Çelikel, 2009: 10). Klasik İslam düşürürlerinin eserlerine göz attığımızda bunun önemine aynı derecede dikkat çektiklerinin şahidi oluruz.

Bu bakımdan kişilik, toplum ve siyaset oluşumunda *dilin, dinin ve ahlaki* değerlerin rolü üzerinde yapılan tartışmalar çok eskiye dayanmakla birlikte yeniden önemini modernizm ile postmodernizm arasında yapılan çalışmalarda gündeme gelmesiyle kazandığını söyleyebiliriz. Bilindiği üzere modernizmle birlikte Batı toplumu başta olmakla toplumumuzun çoğu da aklın ön plana geçip toplumları *rasyonelize* edeceğine aynı zamanda günlük hayatı geleneksel değerler ve ahlaki yapılar üzerine inşa edilmekten kurtaracağına inanmıştır. Fakat beklenen olmadı, özellikle modernleşme deneyimi yaşayan toplumlarda, bir yandan günlük hayatın geleneksel biçimlerinin çeşitli karmaşık bir tarzda eklektik yapısı gerçekleşirken; öbür taraftan ise farklılaşmanın giderilmesi için yeniden bir öz arayışına yöneldiği görülmüştür (Aslan ve Yılmaz, 2001: 93-108). Bütün bunların temelinde ise modernizmin insan yaşamındaki ahlaki ve dini

değerlerin rolünün zayıflatmış olması yatmaktadır. Bu yüzde günümüz bireylerinin çoğu ruhi boşluk ve bunalımlar yaşamaktadır. Bu sebeple bütün bunların önüne geçmek için din ve ahlaki değerlerimizi oluşturan manevi değerlerimizin kazandırılması için insanlığı bilgilendirici ve eğitici çalışmaların hızla, sistemli bir şekilde yapılması önemlidir.

Farkedilmesi gereken bir başka husus İoanna Kuçuradi'nin belirttiği gibi, modernizm ve postmodernizm tartışması açısından ele aldığı konudur. Bizler, bu konuda ortaya çıkan çeşitli kimlik sorunlarını, insan hakları ile bağlantılı içine sokmak yerine bütün dünya görüşlerinin, bütün normların eşit değerde olduğunu iddia eden postmodernizmi benimsedik. Bu “modernleşme yolunda olan” ülkelerde insan haklarını ve bu haklarla ilgili olarak mesela laikliği-Batı kültürünün ürünleri olarak reddeden birçok entelektüel tarafından da içten bir kabulle karşılanarak benimsenmişti. Oysa postmodernizm de Batı düşüncesinin bir ürünüdür. Böylece bir olgudan bir ideal çıkardık ve şimdi bunu öne sürüyoruz ve farklı kültürel toplulukların barış içinde yanyana yaşamalarına götürecektir yol olduğunu varsayarak çökkültürçülüğü teşvik ediyoruz (Kuçuradi, 2004: 53-54). Kuçuradi söz konusu problemi insan hakları açısından ele alırken önemli bir probleme daha atıfta bulunmaktadır. Kuçuradi'ye göre son on yılda postmodern çabalar içerisinde insan hakları retoriğinden ve hoşgörü vaazlarından yararlanarak birçok çeşitli *köktendincilikler* ve *metafizik* eğilimler serbestçe yayılarak, Avrupa'da ırkçılığın yeniden canlanmasına sebep olmuştur. Bu ise insan haklarının getirdiği taleplere, hatta insan haklarının kendisiyle çelişiyor.

Diğer taraftan başta Samuel Huntington'un “Medeniyatler Çatışması” adlı yaptındaki tezinde ileri sürmüş olduğu düşüncesi, Oliver Roy'un “İslam'a Karşı Laiklik” adı altında yapıtında Müslüman toplumunun modern devlet ve demokrasi modeliyle bütünleşirken siyasal kültüre ilişkin zorlanacağını ileri sürmüş olduğu tezi (Roy, 2010: 81) de konumuz açısından değerlendirildiğinde çürütülebilir olan tezlerdir. Nitekim bu tezi Batılı birçok düşünürlerin kendisi-mesela- W. Cantwel Smith “Modern Tarihte İslam” adlı çalışmasında “Sağlıklı ve gür sesli bir İslam, sadece İslam dünyası için değil, bütün dünya için önemlidir. Batı'nın bazı liderleri, siyasi önderleri bu gerçeğe gözlerini kapatmayı sürdürüyorlar... Onlar hala ekmeğin (maddiyatin) insana yeteceğine inanmaya devam ediyorlar...Dünya barışı ve bütünüyle dünyanın ilerlemesi..insanlığın Müsülman kesiminin ilerlemesine, bu da İslam'ın güçlü, canlı, saf ve yaratıcı kalmasına, (ve nihayet) Müsülmanlara dünyanın öteki kesimleri arasında mutlu ve anlayışlı ilişkilerin kurulabilmesine bağlı olacaktır.” (Aydın, 2002: 71). Şeklinde düşüncelerini ileri sürdüğü görüşleriyle söz konusu tezleri çürütmüş olmaktadır.

Kanaatimce, Kuçuradi'nin de belirttiği gibi bu süreçte yaşanan sıkıntılar insanlığın gelişmesinde olumsuz etkileyebilecek türden değerler kaybına götürebilir. Hatta bu süreç iyi yönetilmez ise Samuel Huntington'un tezini de haklı çıkarabilir. Ahlaki değerlerin Postmodern Batı'sında olduğu gibi çeşitli gelenekte bulunan özlere dönüşle, insan haklarıyla örtüşmeyen bir biçimde akli muhakemeden yoksun bir biçimde yeniden inşa için girişimler tam tersine insanın sahip olduğu ahlaki değerlerin erozyona uğratılmasına, ahlakî alanda zaafaların oluşmasına, olumsuzlukların yaşanmasına yol açmaktadır. Öyle ki kişisel çıkarların ön plana çıkması, bencilik duygusunun belirginlik kazanması, fırsatçılık yapılması, neticede toplumun mutluluğunu

ve bir arada yaşama, birlik duygularını zedeler. Böyle bir yapılanma insan mutluluğunun ve ahlaki değerlerin başında gelen *adalet, doğruluk, dürüstlük, yardımlaşma, sevgi, güven* gibi erdemlerin ortadan kalkmasına neden olacaktır. Fakat insanlığın yaşadığı bu olumsuz sorunlardan kurtulmanın yolu, eğer çağdaş birey ve toplumun oluşumundan söz edeceksek o zaman *kişilik ve toplum* oluşumunda en önemli faktörler olan *dilin* ve *ahlaki değerlerin* bilincinin her birey, her toplum ve her bir siyasi yapının temelini sunulmuş olması gereklidir. Başka bir ifadeyle bu değerler hafızayı tazelemekle gelişmeye ve olgunlaşmaya devam eder. Gadamer bu konuda dilin rolünü açıklarken esas anlamın varlık ile dil arasındaki ilişkide yattığına dikkat çekmiştir. (Bilen, 2007: 156).

İnsan eyleyen bir varlıktır. Dolayısıyla bütün eylemleri insanı insan yapan ahlaki ve dini değerlerden hareketle gerçekleşirse bilinçli kişiliğe sahip birey olabilir. İnsanın yapmış olduğu eylemler fitrat, sevgi, korku, alışkanlık, çıkar vb. üzere yapılan eylemler olarak sınıflandırılabilir. İnsanın kişiliği ve mutlu olması da bu eylemlerin değerine bağlıdır. En iyi eylem ahlaki değerleri ölçü olarak yapılan eylemdir. Mesela Platon'un "Devlet" diyalogunun son bölümünde de en yüksek iyinin, mutluluğun öteki dünyada gerçekleşeceği vurgulanmaktadır. Benzer düşünce İslâm Filozofu Fârâbî'de de görülür. Ona göre en yüksek iyi Saadet-ul Kusva'dır, asıl mutluluk ebedî mutlu-luktur ki Fazıl Devlet'in görevi yurttaşlarını oraya hazırlamaktır. Bir Hristiyan Filozofu olan Saint Augustinous'un Tanrı Devleti de benzer bir düşünceyi dile getirir (Karan, 2014 a: 189-210).

Dinin rolü

Akto'nun ifade ettiği gibi insanlık kültürünün temelinde göz ardı edilemeyecek kadar rol alan bir olgu da din olgusudur. Hatta yeryüzünde istisnasız bütün medeniyetlerin dinlerden doğduğu iddia edilmektedir. Çünkü din insan ruhunun en derin ihtiyaç ve sezgilerine cevap vermektedir (Akto,2011: 191-217). Bütün dinlerin inanç sistemini incelediğimizde, inanç faktörünün kişilik oluşumunda etkin yer aldığını görmemiz mümkündür.

Kadim Hint dini geleneklerinden Veda, Upanişad ve Brahman öğretilerine bakıldığında insanın dünyadaki yaşamı, kişiliğin oluşumu için "ilahi kişilik"le özdeşleşme yolculuğu olarak ifade edilmektedir (Guenon, 2002: 25). Örneğin Atman, Brahman'ın bireydeki temsilidir. Her şeyi, bütün evreni kapsayan biricik hakikat olan Brahman, tek tek varlıklarda Atman olarak açığa çıkar. Başka bir ifadeyle Brahman'ı bilmenin yolu öncelikle Atman'ı bilmektir. Atman'a ulaşmak için, bazı ritüellerin yerine getirilmesi ve bu eğitimden geçilmesi gerekir. Susan, oruç tutan, dış dünyaya dönük istekleri terk eden, düşüncelerini içe yönelten kişi kendini tanımaya başlar (Yalkın, 2017: 18). İşte bu, bireyin kendi kişiliğinin, bilincinin oluşturduğunun bir göstergesi olarak ifade edilebilir.

Eski Çin inançlarına bakıldığında da Hint öğretilerinde olduğu gibi kişiliğin gelişmesi ve geliştirilmesi esastır. Bu yüzden, insan aklının tao'nun akıyla uyumlu hale getirme çabası daima ortak yol izlemelidir. Kişi ancak bilgelerin tao'sunun izinden gitmek için bilgelerin öğretilerini takip etmelidir. Ancak bu yolla kişi kendi nefsinin arzularına karşı gelebilir ve mücadele

edebilirse olgun kişiliğe ulaşabilir. Zhu Hi öğretisinde bu anlayış ilahi “Li” yi korumak üzere yapılan bir çabadır (Wen, 2014: 139).

Yahudilikte on emir, her ne kadar farklı yorumlara sahip olsa bile bütün dinlerde olduğu gibi insan ile Tanrı arasındaki ilişkinin önemini bildirmesi bakımından ele alınması gereken meseledir. Çünkü insanın kendi kişiliğinin geliştirmesi bakımından uyması gereken kuralları vermektedir (Akbiyık, 2010: 7, 117, 118).

Hristiyan ilahiyatında temellendirilmeye çalışılan öğretileri ele aldığımızda Tanrı ve insan ilişkisinin yine insanın kendini bulmasındaki tecrübeye indirildiği görülür. Hristiyan teologlarının temellendirmeye çalıştıkları Tanrı’nın İsa’da görülmesi şeklinde olup, “Ben” ilahidir. Fakat bu “ben”in anlaşılması insanın tecrübeleriyle birlikte zihninde oluşmaktadır. Yani şuurlu ben insan zihninde gizli hale gelmektedir. İnsan ben ilişkisi sayesinde o ilahi “Ben”i kavramakta anlamlı hale getirmektedir (Mominov, 2015: 116). Hristiyan teologlardan olan Barth’ın ifade ettiği gibi “Tanrı’nın vahiy ettiklerinden yardım almayan akıl, ahlaki gerçeklerin ne olduğunu bilemez (Barth, 1938: 147). Bu konudaki örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Akarsu’nun belirttiği gibi kişinin kendi ahlak değerlerini yaşayabilecek, hayatına uygulayabilecek güçte olması önemlidir. Zira ahlak prensiplerinin fonksiyonlarını icra etmeleri, ancak evrensel olmaları halinde mümkündür; bu prensiplerin evrensellik özelliğini kazanması ise, ahlakın din ile temellendirilmesine bağlıdır; çünkü ahlaki prensiplerin aşkın bir varlıkla irtibatı kurulmadığı zaman, evrensellikten bahsetme imkânı da kalmaz. (Çakıcı, 2015: 34). Kant insanın evrensel olabilmesini öğür ve kendi kendine etki yapabilen varlık olarak gördüğünde ortaya çıkacağını ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle insanın autonom varlık olabilmesine bağlamaktadır (Akarsu, 1982:126, 127).

Türer’in dediği gibi kişiliğin sağlıklı oluşumunda belli ruhi dönüşümler vardır. Bu dönüşümler değerlerin yaşanmasıyla birlikte insanda olguları manalarıyla idrak etmeye ve bunlar hakkında hüküm verecek zihniyetin oluşmasıyla kazanılmaktadır.... Bu durum, düşüncenin eskiyi koruması ile yeniyi üretmesi arasındaki diyalektiği gündeme getirir. Eğer fikri yeteneğimiz kavramları yeni durumlara göre anlamlandırabiliyor ve üretebiliyorsa, bu takdirde zihniyet geçmişi gelecek ile irtibatlandırabilir. Hasılı kişilğin bilgisel inşası, *duygu, zihin ve iradenin birlik ve bütünlük* arz eden bir yapı haline gelmesidir (Türer, 2012: 221).

Türer’in belirttiği noktayı Güngör’ün “vicdan” kavramına vermiş olduğu öneme dikkat çekmek suretiyle açıklığa kavuşturmak istiyorum. Ona göre “vicdan” sıkı bir ahlak eğitimi sayesinde ortaya çıkan melekedir. Yoksa vicdan insanın doğuştan getirdiği bir yeti değildir. Vicdanın oluşmasında din, ahlaki değerler en önemli meselelerdir. Güngör vicdanın oluşmasını anne-baba, öğretmen gibi harici kontrol gücünün, bir *iç kontrol* mekanizmasına dönüşmesiyle açıklamaktadır (Türkben, 2010: 329). Güngör’e göre vicdanın bir diğer ifadeyle geniş anlamda kişiliğin oluşumunda dini değerlerin değişmez bir biçimde kıymeti vardır. İnsan dinin ona vermiş olduğu kurallar üzerine ahlaki değerlerini oluşturabilir (Güngör, 2000: 129). Dolayısıyla sağlıklı kişilik oluşumu aileden başlayan bir süreç olduğuna göre, çocuğa verilen doğru *dil, din ve ahlak* değerlerinin eğitiminin önemi karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, toplumumuzda iyi birey-

ler yetiştirmek istiyorsak o takdirde *din, dil ve ahlaki* değerlerimizi ölçü alan iyi bir eğitim felsefi üzerine inşa edeceğimiz eğitim sistemimiz bu süreci hızlandırır, hatta sosyal açıdan kalkınma yolunda, sosyal felsefemizin de yeniden can bulacağı düşüncesindeyim. Her toplumun *din, dil ve ahlaki* değerlerinin oluşturduğu gelenekte yatan bir sosyal felsefe vardır. Çünkü bireyin gelişimine özgür bakış açısı kazandıran bilgi birikimini bu sosyal felsefede bulmak mümkündür (Müminoğlu, 2016: 584).

Kişilik oluşumunda yukarıda söz konusu ettiğimiz meselelerin ihmali ise bireyin karakterinin yanlış evrilmesine sebep olabilir. Kişiliğin oluşumunda insanın duygularının kaygılı, saplantılı, takıntılı, aşırı korumacı, bastırılmış duygulara vb. önem vermemek oldukça problematik karakter gelişimine sebep olabilir. Freud, Adler, Jung, Rank, Horney, Fromm, Lacan ve Veron söylediklerinde haklıdırlar. İnsan için; genetik, anne karnındaki süreç, doğum anı, organlar, yetiştirme tarzı, şartları kavrama tarzı, analiz ve sentez edilenler, şoklar, ilişkiler, kültür ortamı, fizyolojik ihtiyaçlar, ekonomik konular, hepsi birden önemli (Tokmakoğlu, 2012: 152). Çünkü insan bu süreçte aynı zamanda kendi kişiliğini belirleyen zihnini (bilinç) inşa etmektedir. Freud'un ifadesiyle "Kendimizi baskılanmamış bir üçüncü konutlama karşısında bulduğumuz zaman, bilinçsiz olma karakterinin bizim için önemini yitirmeye başladığını kabul etmeliyiz. Birçok anlamı olan bir niteliğe dönüşür ki, ne denli umudetmiş olsak da, uzak erimli ve kaçınılmaz yargılar çıkarmamıza izin vermez. Gene de bu özelliği gözardı etmekten kaçınmalıyız, çünkü en sonunda bilinçli olma ya da olmama karakteri derinlik ruhbiliminin karanlıklarındaki biricik ışıktır." (Freud, 2000: 259) İnsan benliğinin oluşumunda Freud'un sınıflandırdığı alt benlik, benlik ve üst benlik kademeler belirli şekillerde meydana gelerek birbirleriyle ilişki içerisinde olduğundan önemlidir. Çünkü iç dünyasını sorgulayan alt benlik her zaman zihnen, ruhen bir doyum arar. Eğer zamanında doğru gıdalar, başka bir ifadeyle dil, din ve ahlaki değerler, burada önemli bir nokta ahlaki değerlerin mikro elementleri bile önemli, sistemli bir şekilde verilmediği takdirde o zaman Freud ve Jung haklı çıkar, ortaya bastırılmış duyguları açığa çıkaran birer sapkın kişilikler oluşmasına büyük ölçüde yol açılmış olur.

Akto'nun tespit etmiş olduğu kavramların dinimiz açısından değeri ve önemi şüphesiz çok önemlidir. Zira kişiliğin ilk tuğlaları irade etmekle örülmeye başlar. Sonra ardından amaçlılık, sorumluluk, fedakârlık, umut, güven, sabır, dürüstlük vb. duygular kişiliğin oluşumundaki en gerekli yapı taşlardır (Akto, 2011: 191-217). Kur'an'da kişiliğin gelişiminde önemli rol alan bu duyguların önemine dikkat çekmiştir (Taha, 20/82, İnsan, 76/3, Yunus, 10/5, Ali İmran, 3/134, Zümer 39/53, Bakara, 2/153, Lokman 3/17). Karahan'ın ele aldığı gibi, insan bu duyguları geliştirmede cevapları yine dinde bulmaktadır. İnsan verilen cevaplar üzerinde tefekkür etme, onların gerçeklik ve doğruluklarını keşfetme; onlara inanma, bilme ve iman etmek suretiyle kendini keşfetmektedir. Bu keşfetmede ölçü insan için "burhan" dır. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki insanî varlığın hakikate, hakikat hakkındaki doğru bilgiye, ulaşmak için yapacağı iş, aklını (temyiz kuvvetini) kullanarak burhan ile tasdik, bilgi ve inanma yolunu seçerek sağlam ve emin adımlarla azimle ve gayretle ilerlemesidir (Karahan,2012: 166-182). İnsan bu şekilde kendi bilinçli kişiliğinin örgülerini örer.

Ancak önemli olan dinlerin insanlığa vermiş olduğu evrensel mesajın anlaşılmasında kullandığımız ilmi metotların bize sunmuş oldukları ölçülerde mesajın anlamını doğru anlama ve yaşama taşıma problemidir. Çünkü dinlerin insanlara sunmuş oldukları birçok mesajlar kişilik ve dindarlık ilişkisi bakımından gerekli metotlarla tartışılmadığı, bireyin yaşamına sunulmadığı takdirde kişilik oluşumunu olumsuz etkilediği bir gerçektir. Bu artık postmodern dönemin temel problemi haline gelmiş durumdadır. Batı'da *kişilik ve dindarlık* ilişkisini ele alan çok yönlü araştırmaların 1950 öncesine dayandığını görmemiz mümkün (Koç, 2005: 41-69). Türkiye'de ise din psikolojisi altında 2000'lerden önce bu alanda çok az sayıda çalışma varken son zamanlarda yeterli düzeyde olmasa bile kişilik ve dindarlık üzerinde yapılan ampirik çalışmalarda artış dikkat çekmektedir (Şentepe&Güven, 2015: 27-44). Dolayısıyla yaşadığımızda toplumun hatta dünyadaki bireylerinin kişiliklerinin iyi olması arzu edilen bir şeyse o zaman insanın sahip olduğu en önemli üç şey, *dilin, dininin ve ahlaki* değerlerinin yaşatılması için bütün ilmi metotların seferber olması gereklidir. Öyle ki, din felsefesi, din psikolojisi, din sosyolojisi, din antropolojisi vb. yine birçok alanlarda insan yaşamına katkıda bulunabilmek açısından yöntemsel çalışmaların genişletilmesi ve bu disiplinlerin birbirleriyle olan ilişkilerinin de yeniden ele alınması gereklidir. Kanaatimce bir toplum bu yolla gelişmiş düzeye çıkabilir. Karahan'ın ifade ettiği gibi, "bir toplum ata, vatan, dil, din, töre, eğitim, kültür, devlet ve ülkü bakımından birleştiği ölçüde tam bir millet halini alır." (Karahan, 2014 b: 97-112)

Sonuç olarak meseleyi bütüncül bir şekilde ele alacak olursak, sağlıklı bir bireyden, sağlıklı bir toplumdan söz edebilmenin temeli *dilin, dinin ve ahlaki* değerlerin önemini aklı merkeze alarak algılanmasıyla mümkün olabilecek bir süreçtir. Nitekim bütün ilahi dinlerin hepsi vahiy ile aklın uyumlu ilişkisine dikkat çekmiştir. Tarihte Augustinus, Boethius, Farabi, İbni Sina ve yine birçok önemli düşünürlerin çoğu de bunun önemi üzerinde durmuşlardır.

Bizler eğer bireylerimize evrensellik duygusunu kazandırmayı amaçlıyorsak, o takdirde bireylerimize ilk başta kendi medeniyetimize ait olan insan- kâmil kavramının ifade ettiği boyutu yakalayabilmelerine imkân tanınmalı ki, bu ancak kültürünüzün içinden oluşturabileceğimiz bir yaratıcılığı, evrensel bir seviyede yaşamak ile mümkündür. Başka bir ifadeyle bu değerlerin yaşatılmasının en önemli unsuru dil ile mümkün olmaktadır. O bakımdan dilin önemini bir kez daha vurgulamak gerekirse. Heidegger'in ifade ettiği gibi "Dil varlığın evidir" der, öyle ki insan hangi dili kullansa kullansın, hangi kültürden, hangi dinden olursa olsun, kendi özelliklerini muhafaza ederek, kendi *ahlak değerleri* çerçevesinde yine *kendini inşa ederek* ilerleyebiliyorsa, o insan için burada kültürlere, değerlere ve insana yabancılaşmadan gerçekleştirilebilecek bir evrenselleştirme var demektir. Ancak bu durumda böyle bir insan ve onun ait olduğu toplumun ahlaki değerleri, hatta o toplumun oluşturduğu siyaset bile insanlığın paylaşımına açılabilir. Böylece bütün insanlığa karşı sorumluluk duygusunun belirginleşmesine katkıda bulunabiliriz.

Son olarak şu noktanın önemini bir kez daha vurgulanması gerektiği kanaatindeyim. Dil ve ahlaki değerlerin önemi sadece bir dine veya bir millete mensup bireysel davranışlar için değil, bu dünyada birlikte yaşamının temelini oluşturacak ortak asgari ahlak standartların sağlanabilmesi için bir zarurettir de. Çünkü hakikat, kaynağından bağımsızdır. Nerede sistematize

edilmiş olması önemli değildir. M. S. Aydın'ın ifade ettiği gibi bu durum insan hakları açısından son derece önemli olup, meseleye pek çok sebepten dolayı, farklı kültürel ve dünya görüşleri açısından bakmanın yanında, pek çok sebepten dolayı da evrensel bakmak ta bir itiraz doğurmamalı; tam tersine teşvik edilmelidir. Anlamak, yorumlamak ve uygulamak için bu tür yaklaşımlara ihtiyaç vardır.

Öyleki 21. Yüzyılda kimlik ve kültür probleminden söz edilecek ise burada temel soru şudur: 21. Yüzyılda yeniden bir aydınlanma çağına ihtiyaç vardır, ama bu sefer tek yanlı aydınlanma değil çift kutuplu aydınlanmaya ihtiyaç vardır. Çünkü bunun başarmanın tek tutarlı yolu klasik çağda bile birçok düşünürlerin ileri sürdüğü gibi din ile aklın uzlaşısı içinde olduğudur. Maalesef Batı aydınlanması bunu anlamada geç kaldı. Oysa ilahi kaynaklı dinlerin hepsi aklın öneminden söz etmekte idi. Dolayısıyla 21. Yüzyılda gerçek başarıya ulaşmanın yolu, tarihi ve kültürel bir çerçevede çeşitli tecrübeleri yaşayan insanın bütünlüğünü yakalayan anlayışta yatar. Burada belki de önemli olan dilin ve ahlaki değerlerin bireyde var kılacağı özgür bilincin başka bir ifadeyle özgür kişiliğin oluşmasıdır. Çünkü ancak özgür kişiliğe sahip insan kendi diline ve ahlaki değerlerine saygı duyabildiği gibi başka kültür ve değerlere de saygı duyabilir. Burada son derece önemli olan bu çeşitli kültürlülükte psikolojik, kültürel ve siyasal bakımlardan ayrıştırıcı unsurları değil, reel olan birleştirici unsurların esas alınması, bireyin ve toplumun merkezine taşıyacak olan ortak değerlerin yaşam formlarına kazandırılmasına ihtiyaç vardır. Bu ise hâlihazırda tek taraflı yaklaşıma çalışan post-modern yaklaşımlardan farklı olarak, evrensel ahlak ilkelerinin, dolayısıyla evrensel sorumlulukların belirlenebileceği düşüncesini doğurmaktadır. Eğer insanlık bunu başarabilirse, dünyada demokrasi bugünde yaşadığı zorluklardan kurtulabilir, sadece Batı'ya özgün demokrasi olmaktan çıkıp dünya çapında ve gelişmiş yapıya kavuşabilir.

KAYNAKLAR

- Aydın, Mehmet. S (2000), *"Niçin"*, Bir Zaman Diliminden Seçmeler, Zaman Kitap, İstanbul.
- Akarsu, Bedia. (1982), Immanuel Kant'ın Ahlak Felsefesi, İnkilap Yayınları, İstanbul.
- Altunya, Hülya (2003), *"Farabi'de Dil Felsefesi"*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, İsparta.
- Altıntaş, Ramazan, *"Toplumsal Ahlâk Sorunu"*, Yeni Ümit Dergisi, İstanbul, 2009. s. 86.
- Aslan Seyfettin ve Yılmaz Abdullah, *"Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm"*, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 2001, Cilt 2, Sayı 2 ss.93-108
- Barth, K (1938), *The Knowledge of God and the Service of God*, Hodder and Stoughton. London,
- Bolay, Süleyman Hayri, *"Değerlerimiz ve Günlük Hayatımız"*, Dem Dergi (Değerler Eğitimi Dergisi), Yıl 1, Sayı 1, İstanbul 2007.
- Birand, Kâmuran (1964), *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 2.bsk., Ankara.

- Bilen, Osman (2007), *Çağdaş Yorumbilim Kuramları*, Şüle Yayınları İstanbul.
- Çelikel, Bülent (2009), *Gazali ve Eğitim*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir.
- Çakıcı Sümeyye, (2015), *Kutadgu Bilig’de Mutluluk İle Ahlak İlişkisi, Psikososyal Bir Analiz*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Güngör Erol, (2000) *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken, İstanbul.
- Karahan, Fazıl. (2014a) "Niçin Ahlâklı Olmalıyım Sorunu ve Tasavvuftan Mükemmel Bir Cevap: Hacı Bektaş Veli Örneği." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 72 (2014): 189-210.
- Karahan Fazıl, (2014b), "Millet Ve Milliyet Bakımından Türk Milleti (Felsefî Bir Yaklaşım)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Jasss, Number: 28 , p. 97-112, Autumn II.
- Karahan Fazıl, (2012), "İnsanî Varlığın Hakikat Arayışı", *Felsefe Dünyası*, 2012/1, Sayı 55, 166-182.
- Koca, Suat, "Ahlak Kavramı Üzerine Etimolojik ve Semantik Bir Araştırma" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57:2 (2016), ss.121-135
- Koç, Mustafa (2005), "Din Psikolojisi Araştırmalarında Ergenlik Dönemi Üzerine Türkçe Yapılan Çalışmalarla İlgili Bir Literatür İncelemesi", *sakarya üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi* 12 / 2005, s. 41-69
- Kuçuradi Ioanna (2004), "İnsan Haklarının Etnik Açından Çoklu ve Dini Açından Çoklu Toplumlar İçin Gerektirdikleri", *Dünya İslamiyet, Demokrasi*, Editörler, Yahya Sezai Tezel ve Wulf Schönbohm, Kadim Yayınları Aralık 2004
- Mominov, Kasım (2015), *Süreç Felsefesinde Ahlak*, Helena Yayınları, Ankara.
- Mengüşoğlu, Tahiyettin (1983). *Felsefeye Giriş, Remzi Kitabevi*, İstanbul.
- Müminoğlu Kasım, *Sosyal Kalkınmada Sosyal Felsefenin Rolü, ÜNİDAP Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, Muş-2016: UNIDAP International Regional Development Conference Mus-2016*, 575-585.
- ROY Oliver (2010), *İslam’a Karşı Laiklik*, (Çev, Ender Bedisel), Agorakitaplığı Yayınları İstanbul.
- Rene Guenon (2002), *Vedanta’ya Göre İnsan ve Halleri*, Hind Felsefesinde Kamil İnsan, çev. Atilla ATAMAN, Gelenek Yayıncılık, İstanbul.
- Sigmund, Freud. (2000), *Mteapisikoloji, Haz ilkesinin Ötesinde, Ego ve Id ve Başka Yapıtlar*, çeviren Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul.
- Şentepe, Ayşe ve Güven, Metin (2015), "Kişilik Özellikleri Ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:XVII, Sayı: 31, 27-44

Türer, Celal, "Değer ve Kişilik", Felsefe-Edebiyat ve Değerler Sempozyumu 1-3 Kahramanmaraş, Kasım 2012, ss. 215-225

Yalkın E. M. Yazgan (2017), Antik Çağ-Orta Çağ Hint Felsefesi ve Mantık Çalışmaları, Demavend Yayınları, İstanbul.

Yıldız, Mustafa, "Farabi'de Dil-Kültür ve Mantık İlişkisi", FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 2012 Güz, sayı: 14, s. 93-120 ISSN 1306-9535, www.flsgidergisi.com

Williams, John, Reynold (2005), Heidegger'in Din Felsefesi, (Çeviren. Mehmet Türkeri), İzmir, D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi. Vakfı Yayınları.

Wen Haiming (2014), Çin Felsefesi, çev. Aysun GÜNEYSU, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Urhan, Veli (2000), Michel Foucault ve Arkeolojik Çözümleme, Paradigma, İstanbul.